

שיבת הפתל - ירושלים

שיחת הגאון הרב אביגדר הלוי נבנצל שליט"א

לקראת יום הכפורים תשע"ז

(נכתב ונערך על פי שיחות משנים קודמות)

הלא המחותרת חתורה לפניך - מהר להמלט על נפשך!

המגע אל בחינה העליונה ההיא (של הגחלת) - כבר ממילא סר הפגם" (מכתב מאליהו שם).

מיד אח"כ שואל הקב"ה: "אָתְּ מִי אֶשְׁלַח וּמִי יִלְךְ לְנֹוֹ?" (ישעיהו ו, ח) כלומר: מי ילך להוכיח את ישראל? (רש"י שם) - "וְאָמַר, הֲנִי שְׁלַחְנִי!" ישעיהו מתנדב למלא את המשימה. בניגוד לנביאים אחרים, שמנסים להשתמט משליחות הנבואה - כמשה רבינו (שמות ג, יא. ועי' רש"י שם ד, י) וירמיהו הנביא (ירמיהו א, ו) - ישעיהו מתנדב מיד להיות נביא! צריכים להבין, שלהיות נביא המוכיח את ישראל, אין משמעות הדבר קבלת "שלישי" או "ששי" בכל שבת. השליחות להוכיח את ישראל כרוכה היתה בסבל וברדיפות, כפי שאומר ישעיהו בעצמו: "גִּוִי נִתְּתִי לְמַכִּים וְלַחֲזִי לְמַרְטִים, פְּנֵי לֹא הִסְתַּרְתִּי מִקְּלָמוֹת נְרִיק" (ישעיהו ג, ו). קבלתי את שליחות הנבואה, למרות שידעתי שבכך הפקרתי את עצמי לקבלת מכות, למריטת זקני, וליריקות בְּפָנַי. ישעיהו מוכן לסבול את הרדיפות והיסורים הללו, כדי לנבא בשפתיו בשם ה', ולתקן בזה את החטא שחטא בשפתיו. כך הוא עושה במשך שמונים שנה, לערך⁹, וכל זה בזמן שהמקדש קיים, ויש שעיר המשתלח, המכפר על עבירות קלות אפילו בלי תשובה (רמב"ם הלכ' תשובה פ"א ה"ב), וכל שכן עם תשובה, וישעיהו ודאי עשה תשובה, ואף על פי כן, לאחר כשמונים שנה - נהרג ישעיהו ע"י מנשה מלך יהודה ע"י פגיעה בפיו, מפני אותו חטא קל שחטא בפיו, שְׁפִינָה את ישראל בכינוי בלתי מכובד!¹⁰ (עי' יבמות מט, ב) כל תשובתו של ישעיהו, וכל הרדיפות והיסורים שעבר, ושמונים ימי כפורים שעברו מאז חטא, ושמונים שעירים שהוקרבו בהם - לא הספיקו לתקן ולמחוק לגמרי אפילו חטא קל כזה. כי למדרגה התחתונה של התשובה - קל מאד להגיע. "פִּי קָרֹב אֶלֶיךָ הִדְבַּר מְאֹד, בְּפִיךָ וּבִלְבָבְךָ לְעֵשְׂתוֹ". אבל להגיע למדרגה העליונה, לשלמות התשובה, ושהחטא יעלם לגמרי - זה כבר קשה מאד. אפילו לצדיקים גמורים כמו ישעיהו הנביא, קשה להגיע לתשובה שלמה לחלוטין.

מתנת התשובה

ובכל זאת, איננו פטורים מלעשות תשובה כפי כחנו, ואוי לו למי שלא מנצל מתנה נפלאה זו שנתן לנו הבורא, והיא - האפשרות לחזור בתשובה. הרי ה' עשה עמנו חסד גדול, שמי שחטא - לא הולך לאיבוד, אלא יכול לעשות תשובה ולהתקרב בחזרה לקב"ה. במקום שבעלי תשובה עומדין, צדיקים גמורים אינם עומדין (ברכות לד, ב). גם אם אדם נכשל בדברים חמורים, כל עוד הוא חי, יש אפשרות לתקן, ולהגיע לדרגות הכי עליונות ע"י תשובה. יש גם זמנים המסוגלים לתשובה: "הִרְשֹׁוּ ה' בְּהִמְצָאוֹ, קְרָאֵהוּ בְּהִיוֹתוֹ קָרֹב" (ישעיהו נה, ו) - אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים (ר"ה יח, א) [והם כוללים, כמובן, גם את ר"ה ויו"ה כעצמם] - שבהם קל יותר להשיג את הקב"ה בבחינת "טוב

התשובה - סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה

בתורה ובלשון חז"ל נקרא צום העשור בשם "יום הכיפורים", בלשון רבים. כך גם בתפילה - "מקדש ישראל ויום הכיפורים". לעומת זאת, בלשון בני אדם מקובל להשתמש בביטוי "יום כיפור". למה? אולי רק עצלות הלשון יש כאן, לומר תמיד "יום הכיפורים", לכן מקצרים ואומרים "יום כיפור". אבל יתכן שבזמננו באמת ראוי יותר לכנות יום זה בשם "יום כיפור" מאשר "יום הכיפורים". למה? - כי בזמן המשכן והמקדש יום הכיפורים היה אכן יום כפורים. היו בו הרבה דברים שנעשו לכפרה. היו קרבנות בקדש הקדשים, והיו קרבנות מחוץ לקדש הקדשים, והיה שעיר לעזאזל, ועוד. אבל היום לא נשאר לנו דבר מכל אלה. אין לנו היום כפרה אלא בדבר אחד - בתשובה. עיצומו של יום, יחד עם התשובה שעושים בו, זהו הכיפור היחיד שנשאר לנו, ולכן יש מקום באמת לכנות יום זה "יום כפור", בלשון יחיד, ולא "יום הכיפורים".¹

אז איך באמת עושים תשובה? - זוהי שאלה נכבדה מאד. תשובה שלמה שתתקן את קלקול החטא במלואו, איננה דבר קל כל כך. אמנם התורה אומרת "פִּי קָרֹב אֶלֶיךָ הִדְבַּר מְאֹד, בְּפִיךָ וּבִלְבָבְךָ לְעֵשְׂתוֹ" (דברים ל, יד), ולדעת הרמב"ן הכוונה היא בזה למצות התשובה², אבל האמת היא שתשובה היא כסולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה. קל מאד לטפס אל המדרגה התחתונה של הסולם, אבל קשה מאד להגיע למדרגה העליונה. הקושי להגיע אל קצה סולם התשובה, קיים גם אצל גדולי עולם. למשל, אדם הראשון. אדם הראשון עבר על "מצוה קלה" (שבת נה, ב) שהטיל עליו הקב"ה, שלא לאכול מעץ הדעת, וישב אחר כך מאה ושלשים שנה בתענית ובסיגופים (עירובין יח, ב), ונדאי הועילה לו תשובה זו לזכות לחיי העוה"ב. ואף על פי כן, למצב שהיה קודם החטא לא חזרנו. הגזירה שבני אדם ימותו בסוף ימיהם, קיימת עד עצם היום הזה, וכך גם גזרת "בְּזַעַת אֶפֶיךָ תֹאכַל לֶחֶם" (בראשית ג, יט) וגזרת "הִרְבָּה אַרְבָּה עֲצָבוֹנָה וְהִרְבָּה" (שם, טז).

גם ישעיהו הנביא חטא בחטא קל מאד. כינה את ישראל "עַם טָמֵא שְׁפָתַיִם" (ישעיהו ו, ה), ומיד פפרו לו, כפי שמספר הנביא: "וַיַּעַף אֵלַי אֶחָד מִן הַשְּׂרָפִים³ וַיְכִידוּ רֵצְפָה⁴, בְּמַלְאָכַי לְקַח מֵעַל הַמִּזְבֵּחַ⁵". הגחלת היתה כל כך לוחטת - כלומר: במדרגה רוחנית כל כך גבוהה - עד שאפילו שָׂרָף, שהוא מלאך שכולו אש שורפת, לא היה מסוגל לאחוז בה⁶, ומוכרח היה ליטול אותה באמצעות כלי⁷. כלומר, הפגם בדיבורו של ישעיהו היה כל כך דק, עד שאפילו למלאך לא היתה תפיסה והבחנה בו, ולכן גם לתיקון הפגם נדרשה גחלת רוחנית כל כך, שאפילו המלאך לא היה יכול לאחוז בה בלא אמצעי (מכתב מאליהו ח"ב עמ' 283). ומה קורה? - "וַיַּעַף עַל פִּי וַיֹּאמֶר: הִנֵּה נֹגַע זֶה עַל שְׁפָתַיךָ, וְסָר עֲוֹנֶיךָ וְחֹטְאֲתָךְ תִּכַּפֵּר" (ישעיהו ז, ז). כלומר, "בהתעלות זו לבד - על ידי

המזרח, אומרים י"ג מידות כבר כמה וכמה דורות, ובכל זאת עדין לא נושענו. למה זה? מדוע לא מתקיימת הברית? אז יכול להיות, שאם לא היינו אומרים י"ג מידות, המצב היה עוד יותר גרוע, ואמירת י"ג מדות הועילה, שהמצב לא היה כל כך גרוע כפי שהיה יכול להיות. אבל יש גם שפירשו, שלא על אמירת י"ג המידות נכרתה הברית, אלא על קיומן, כפי שמשמע מלשון הגמרא: "נתעטף הקב"ה כשליח צבור, והראה לו למשה סדר תפלה. אמר לו: כל זמן שישראל חוטאין, יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם". 'יאמרו' לא נאמר, אלא 'יעשו' ('ראשית חכמה' פ"א משער העונה; הביאו השל"ה ב"עשרה מאמרות", מאמר השביעי, סמוך לתחילתו). צריך א"כ לקיים את י"ג המידות, ולא רק לאמרן. וגם אם ההבטחה היא על אמירת י"ג המידות (של"ה שם, בהמשך דבריו¹⁴), אבל לפחות שהאמירה תהיה אמירה כזו, שתשפיע עלינו להתנהג במידות אלו¹⁵.

כמובן, יש מידות שאיננו יכולים לקיימן. "ה' ה'" אינני יכול להיות¹⁶, וגם "נצור חסד לאֱלֹהִים" אינני יכול להיות, כי מן הסתם לא אחיה אלפי דורות. אבל "רחום" ו"חנון" - גם בשר ודם יכול להיות. כמובן, לא כמו הקב"ה, שרחמיו על כל מעשיו, והוא גומל חסד בלי גבול לכל הבוראים, אבל כפי הכוחות שלי צריך להשתדל להיות רחום וחנון. כמו כן להיות "ארך אפים", לא למהר לכעוס על מישהו, וכן "רב חסד". כפי הכוחות שלי, להשתדל ש"ג המידות לא רק תאמרנה בפה, אלא תתקיימה גם בכלי המעשה. כמובן, אסור להגיע למצב כזה, שהעבודה על י"ג המידות תפריע לנו יותר מדי בלימוד התורה. אסור לבזבז את כל הזמן על חסד. צריך גם ללמוד תורה¹⁷. אבל עד כמה שניתן בתוך מסגרת הלימוד לעשות חסד, זהו דבר גדול¹⁸.

"תומר דבורה" הרי מבוסס בחלקו על שלוש עשרה המידות שבנבואה של מיכה, "מי א-ל-כְּמוֹד נְשֵׂא עֹון וְעֵבֶר עַל פֶּשַׁע לְשֹׁאֲרֵי תְּחִלָּתוֹ" וכו'¹⁹, ומטרת כל הספר היא ללמד את האדם איך להתנהג במידות אלו. אם הקב"ה נושא עון, אז כדאי שגם אתה תהיה נושא עון. ואם לקב"ה יש מדה שנקראת "לְשֹׁאֲרֵי תְּחִלָּתוֹ", אז כדאי שגם אתה תדבק במדה הזאת. "תומר דבורה" מסביר מה מהותה וענינה של כל מידה ומידה אצל הקב"ה, ואיך הוא האופן עבורנו להתהלך בה ולהדמות בה עד כמה שאפשר לקב"ה. אמנם אדם יכול לבחור לו דווקא את המידות של "א-ל-כְּמוֹד נְשֵׂא עֹון וְעֵבֶר עַל פֶּשַׁע" (נחום א, ב), אבל זה לא מומלץ. כי מי שבחר במידות האלה, גם ה' ח"ו מתנהג איתו במידות האלה. כדאי א"כ לבחור את המידות שאדם רוצה שהקב"ה יתנהג איתו בהן, במידות של רחום וחנון, ארך אפים ורב חסד. אלה הן עצות גדולות ליום הדין. י"ג מידות הרי ניתנו ביום הכיפורים, שאז לימד הקב"ה את משה רבינו מהן י"ג המידות, וא"כ כנראה שזוהי ההכנה החשובה ליום הדין, לתקן לא רק את המעשים ואת ההשקפה, אלא גם את המידות.

"ה' צִלְּךָ עַל יְדֵי מִינְךָ"

הגמרא אומרת, "נְשֵׂא עֹון וְעֵבֶר עַל פֶּשַׁע לְשֹׁאֲרֵי תְּחִלָּתוֹ" - אֲלֵיהָ וְקוּץ בָּהּ (ר"ה יז, א). כלומר: אמנם מידה זו - "נְשֵׂא עֹון וְעֵבֶר עַל פֶּשַׁע" - היא הבטחה שְׂמֵנָה, (כְּאֵלֶּיהָ, שהיא הבשר השמן שבכבש), אבל יש בה גם קוץ. מהו הקוץ? הקוץ הוא, שאמנם ה' הוא נושא עון ועובר על פשע, אבל רק למי? - "לְשֹׁאֲרֵי תְּחִלָּתוֹ, ולא לכל נחלתו" (שם). כלומר, רק למי

וְסִלְּחָ" (תהלים פו, ה) ולשוב בתשובה¹¹. ואולם, אם אדם לא מנצל את האפשרות הנפלאה הזו, לשוב בתשובה - הרי על זה עצמו הוא עתיד ליתן דין וחשבון, חוץ מכל העבירות שיש לו.

רבינו יונה הרי מביא את המשל שמוכא במדרש (קה"ר ז, טו), על מי שלא מנצל את אפשרות התשובה, וכך הוא כותב: "משל לכת של לסטים שחבשם המלך בבית האסורים, וחתרו מחתרת, פרצו ויעבורו, ונשאר אחד מהם. בא שר בית הסוהר וראה מחתרת חתורה, והאיש ההוא עודנו עצור. ויך אותו במטהו. אמר לו: קשה יום! הלא המחתרת חתורה לפניך ואיך לא מהרת המלט על נפשך"? ("שערי תשובה" שער א' אות ב.). וכך גם "החוטא, כאשר יתאחר לשוב מחטאתו, יכבד עליו מאד ענשו בכל יום, כי הוא יודע כי יצא הקצף עליו, ויש לו מנוס לנוס שמה, והמנוס הוא התשובה, והוא עומד במרדו והנו ברעתו, ובידו לצאת מתוך ההפכה, ולא יגור מפני האף והחמה, על כן רעתו רבה" ("שערי תשובה" שער א' אות ב.). לא רק שיענש על מה שחטא, אלא גם על זה גופא שלא ניצל את המחתרת להמלט דרכה מן החטא אל החופש, על זה עצמו הוא יענש בעונש כבד בפני עצמו¹².

והנה, בילדותי היה קשה לי על דברי המדרש: בשלמא הנמשל - הוא מובן היטב. אכן ראוי להעניש את החוטא על כך שלא ניצל את האפשרות, ולא שב בתשובה. אבל המשל - הוא לכאורה אינו מובן: האם זה מה שמגיע לאסיר המסכן שלא ברח, שיכוהו במקל?! הרי לא מכות מגיעות לו, אלא פרס מגיע לו, על כך שהיה נאמן למלך ולא ברח מבית הסוהר!

אבל התשובה היא פשוטה: אם סיבת השארתו של אותו אסיר בבית הסוהר היתה מחמת נאמנותו למלך, אז באמת היה מגיע לו פרס. ואולם כוונת המשל היתה לאדם שנשאר בבית הסוהר לא בגלל נאמנות למלך, אלא בגלל שאינו מפחד מעונש המלך, ואינו מאמין שיש בכח המלך להענישו. לו היה מאמין שהנמצא בבית הסוהר צפוי למוות בתליה - היה בורח מבית הסוהר כל עוד נפשו בו! ולכן, כיון שזלזל במשפט המלך, הרי שמלבד העונש שישא עבור העבירה שבגינה הושיבוהו בבית הסוהר, יענש גם על זלזולו במשפט המלך¹³. כך גם מי שאינו שב בתשובה: אם היה יודע מהו עומק המשפט ואיזה עונש צפוי לו על העבירות שעשה - ודאי היה משתמש במחתרת התשובה, לברוח ולתקן את מה שקלקל. ואם הוא לא משתמש, סימן שאינו מאמין במשפט המלך ומזלזל בו. זו פונת המשל שהביא רבינו יונה. מי שלא משתמש בתפילות, בוידוי, בתשובה, ובכלים נוספים שניתנו בידנו לשוב בתשובה ולהנצל מעונש - סימן שאינו מאמין במשפט המלך, ועל זה לבד מגיע לו להענש בעונש בפני עצמו. צריך אפוא להשתמש בימים האלו. לנצל אותם כראוי, ולשוב בתשובה, שלא נענש חלילה על זה גופא, שלא נצלנו את האפשרות לחזור בתשובה, ובפרט בימים אלו.

להדמות לקב"ה בי"ג מידותיו

פסליחות, ובעיקר ביום הכיפורים, אנו מרבים בהזכרת י"ג מידות הרחמים. למה אומרים י"ג מידות? - כי חז"ל מסרו לנו, ש"נתעטף הקב"ה כשליח צבור, והראה לו למשה סדר תפלה. אמר לו: כל זמן שישראל חוטאין, יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם" (ר"ה יז, ב). ועוד אמרו: "ברית כרותה לשלוש עשרה מידות, שאינן חוזרות ריקם" (שם). והנה, יהודים בכל מקומות מושבותיהם, בארץ ישראל ובאמריקה, באירופה ובארצות

הדין בשלום. הלואי שבמדת הרחמים נזכה בדין. כי לעמוד במדת הדין, למי יש כח? חז"ל הרי אמרו, שאפילו אברהם יצחק ויעקב לא היו יכולים לעמוד בדין אם היה הקב"ה מְמַצֵּה עמם את מלוא עומק הדין (ערכין יז, א). ואם הם כך, מה נאמר אנחנו?... רק במדת הרחמים והחסד יש לנו סיכוי. ובשביל שהקב"ה יתנהג איתנו במדת הרחמים והחסד, צריך שגם אנו נתנהג במדות אלה. אין דרך אחרת לזכות בדין.

כדאי אפוא לבקש מחילה זה מזה לפני יום הכפורים, שלא יהיו לנו קפידות זה על זה. זוהי עצה טובה גם לנמחל וגם למוחל, שאם הוא נושא עון, גם הקב"ה ינהג איתו במידה זו, של "נִשְׂא עֹון וְעֵבֶר עַל פְּשָׁע". למי נושא עון? למי שעובר על פשע". כדאי להתפייס זה עם זה, שלא תהיינה קטטות, ולא מריבות בפה, או בלב, או בכל צורה אחרת, אלא רק אהבה ואחוה ושלוש ורעות בין אדם לחברו, כדי שיהיה לנו סיכוי לעבור את יום הדין, ולהחתם עם כל בית ישראל לחיים טובים ולשלום, לגאולה שלמה ולבנין בית המקדש במהרה בימינו, אמן.

השיחה נערכה לפי שטחיות הבנתו של העורך,
וכל טעות או חסרון יש לתלות בעורך בלבד.

שמשים עצמו כשירים" (שם, ב). [שארית - לשון שירים]. למי שלא מתגאה, אלא משפיל את עצמו ומכניע את עצמו, אליו הקב"ה הוא ארך אפים ורב חסד, נושא עון ועובר על פשע. אבל למי שמתגאה, ואינו מכניע את עצמו - אליו הקב"ה אינו מתנהג במידה זו.

עוד אמרו חז"ל: "נִשְׂא עֹון וְעֵבֶר עַל פְּשָׁע", "למי נושא עון? - למי שעובר על פשע" (ר"ה שם; מגילה כח, א) [והגר"א גורס להפך: "למי עובר על פשע? - למי שנושא עון"²⁰ (הגהות הגר"א שם ושמ)]. כלומר, איך שאדם מתנהג עם חברו, כך הקב"ה מתנהג איתו. אם הוא מתנהג עם חברו במידות של ויתור ורחמנות, גם הקב"ה מתנהג איתו במידות כאלה²¹. ואם הוא לא מתנהג במידות האלה, גם הקב"ה לא מתנהג איתו במידות האלה.

הפסוק הרי אומר, "ה' צִלְף עַל יַד יְמִינֶךָ" (תהלים קכא, ה). מה פירוש "ה' צִלְף"? בפשטות הכוונה היא, שה' מגן עליך מכל רע, כמו שהצל מגן מן השמש. אבל חז"ל אמרו²², שהפונה היא שהקב"ה נוהג עמך כמו צל. כיצד מתנהג הצל? אדם מרים את ידו - הצל מרים את ידו. אדם מוריד את ידו - גם הצל מוריד את ידו. איך שאדם מתנהג, כך מתנהג הצל, וכך כביכול מתנהג גם הקב"ה עם האדם. זהו "ה' צִלְף עַל יַד יְמִינֶךָ". אדם צריך א"כ להרגיל את עצמו במידות האהבה והחסד והרחמנות, ואז גם הקב"ה יתנהג איתו במידות האלה. בלי זה, קשה מאד לעבור את

1. ועי' משנ"ב (סי' תרכ"א ס"ק י"ח), דיוה"כ נקרא "יום הכפורים" בלשון רבים, כיון שיש בו כפרה גם לחיים וגם למתים (כמבואר ברמ"א שם). ובווהר (ח"ג ק, ב) נתבאר הטעם - שיהיה נקרא בלשון רבים - על דרך הקבלה. ועי' גם "שערי אורה" לרבי יוסף גיקטיליא, שער ח.
2. אבל רש"י פירש שהכוונה היא לכלל מצוות התורה.
3. הוא המלאך מיכאל (ברכות ד, ב).
4. גחלת (רש"י), והוא כמו "רשפה" בשי"ן [רְשָׁפִיָּה רְשָׁפִי אֶשׁ" (שה"ש ח, ו)], כי אותיות זסשר"ן (שמוצאן מן השינים) מתחלפות לפעמים זו בזו (עי' רש"י ומצודות). וכאן התחלפה השי"ן בצד"י. ובמדרש אמרו: "רְשָׁפִיָּה - רוץ פה. רְצוץ פה למי שאמר דלטוריא על פניו" (שה"ש ר, א, 1).
5. הוא מזבח של מעלה, שמיכאל עומד ומקריב עליו קרבנות (עי' מנחות קי, א). [ומה הוא מקריב? יש מי שאומר - נשמותיהן של צדיקים. ויש מי שאומר - כבשים של אש (תוס' שם ד"ה ומיכאל)].
6. מפני שהאש שנטל השרף מעל המזבח "היה אש דשכינה, שהיא אש אוכלה אש (יומא כא, ב), ועל כן לא היה יכול השרף ליטול", למרות שגם הוא עצמו היה עשוי מאש (פרי צדיק, פרשת פקודי אות ד). [ומצינו, שאפילו המלאך גבריאל, שהוא שר של אש הממונה על האש (פסחים קיח, א), כשנצטווה: "בֹּא אֶל בְּיַנּוֹת לְצַלֵּל אֶל תַּחַת לְפָרוֹב, וּמֵלֵא קְפִיָּה גְּזֵלֵי אֶשׁ מִבְּיַנּוֹת לְפָרוֹבִים" (יחזקאל י, ב) - חשש שמא יפנה ויק"ר כו, ח), וביקש מן הכרוב ליטול ולתת לו, כדי שבינתיים יצטננו הגחלים בידו של הכרוב (רש"י יחזקאל שם)].
7. ומבואר במדרש, שכלי אחד לא הספיק לו, וכשניסה ליטול את הגחלת במלקחת אחת - עדין היה נכוה ממנה! רק כאשר השתמש בשני כלים - מלקחת בתוך מלקחת ("מְלַקְחִים") - אז הצליח ליטול את הגחלת (ילק"ש ישעיהו סי' ת"ו). וצ"ע מאי שני כלים, ומהו עומק הענין בזה.
8. עי' רש"י (שמות ז, א) ורשב"ם (שם ובראשית כ, ז), ש"נבואה" היא מלשון "ניב שפתים" (ישעיהו נז, ט), והוא לשון דיבור. [אך עי' אב"ע (שמות שם) שחלק על כך].
9. אולי לא נדרף במשך כל הזמן הזה, שכן בחלק גדול מתקופת נבואתו היו מלכים צדיקים ביהודה - עוזיהו יותם וחזקיהו - ואולם בחלק מתקופה זו מלך ביהודה אחז הרשע, ואז כנראה התקיימו הדברים האלו, ש"גוֹי נִתְּתִי לְמַפִּים" וכו'.
10. חז"ל, הם שמסרו לנו כן להדיא, שישעיהו נהרג מפני אותו קטא קל שחטא בפיו, "דאמר בתוף עם טמא שפתיים אֲנִכִּי יִשָּׁב" (יבמות מט, ב). והנה, מנשה שהרג את ישעיהו, לא ידע (כנראה) שעל כך הוא נהרג. ובכל זאת, גם מנשה, דן והורג את ישעיהו בגלל חטא שחטא בפיו (לדעתו של מנשה) - שהיו נבואותיו סותרות את נבואתו של משה רבינו, [כמבואר בגמ' (שם)]. ואולם הגמ' מבארת מיד, שאין שום סתירה בין הנבואות, והכל מיושב]. וכנראה טענתו של מנשה היתה, שישעיהו אמר את הדברים מעצמו, ולא מפי ה' (שהרי הם סותרים לדברי תורה). ואולי רצו בשמים לרמוז בזה לישעיהו לפני מותו, על מה הוא נהרג - על שאמר דברים מפי עצמו, ולא מפי ה'. [עי' רש"י (שם ד"ה נסרוה לפומיה) שכתב: "ומשום הכי איענש לנסורי פומיה, משום דקרינהו לישראל' עם טמא שפתיים' מדעתו, שלא צוה לו הקב"ה, ולא מחמת תוכחה". ועי' גם "פרי צדיק" (פקודי אות ד') שבאר באופן אחר קצת].
11. כמבואר בגמרא (ר"ה יח, א), שרק בימים אלו יכול היחיד לקרוע בתפלה גור דין שנחתם עליו. [אבל ציבור יכולים לעשות כן בכל ימות השנה].
12. ובוזה תירץ הגה"צ ר' איצ'לה בלאוז צ"ל את השאלה, למה הבינוני שלא עשה תשובה בעשי"ת נידון למיתה (ר"ה טז, א), והרי עדין הוא בינוני, מחצה זכויות ומחצה עוונות, ומה מכריע עכשיו את דינו לחובה, שלא הכריע אותו לחובה כבר בר"ה? ועוד, שהרי הקב"ה הוא רב חסד, ומטה כלפי חסד לבינונים (שם יז, א), והיה צריך לזכותו בדין, ולא להכריעו למיתה. ותירץ ר' איצ'לה בלאוז (כוכבי אור סי' ה'), שכיון שבינוני זה לא ניצל את עשי"ת לשוב בתשובה, הרי על זה גופא הוא נתבע, וזה הוא אשר מכריע את דינו לחובה, וכדברי רבינו יונה המובאים כאן למעלה, שהחוטא המתאחר לשוב מחטאתו, יכבד עליו מאד ענשו בכל יום, ולא רק ישענש על מה שחטא, אלא גם על זה גופא שלא ניצל את האפשרות לחזור בתשובה, על זה גופא הוא נענש בעונש בפני עצמו.
13. ומהגר"מ אזרחי שליט"א שמעתי לבאר באופן אחר קצת: הרי מטרת הישיבה בבית הסוהר היא לחנך את האסירים שלא לפשוע. כשתסיים תקופת מאסרם

הם יצאו לחפשי - לא במהרה ישובו לחטוא, בזכרם את בית הסוהר, ואת תקופת מאסרם הקשה. ואולם אסיר זה, שיכול היה להמלט מבית הסוהר ולא נמלט, העיד בכך על עצמו, שכלל לא רע לו בבית הסוהר. אדרבה, טוב לו בבית הסוהר! יש לו שם מיטה לישון, מזונו ניתן לו חנים אין כסף, והוא אינו צריך לעבוד ולפרנס את עצמו. ואם כך - יש כאן כשל חינוכי. האסיר הזה, בתום תקופת מאסרו ישוב מיד לפשוע, כדי לחזור שוב אל בית הסוהר שכה אהוב עליו!... לכן הכהו שר בית הסוהר, כדי שכבר לא יתחשק לאסיר הזה לשוב אל בית הסוהר שנית. (וכך גם בנמשל: מי שאינו שב בתשובה, מעיד על עצמו שהחטא טוב לו וערב עליו. ואם כך יש להענישו בעונש מיוחד, כדי שייבין שלא כדאי לו להשאר במצב הזה...).

14. וכן משמע ברש"י, שכתב: "ברית כרותה לשלש עשרה מדות הללו, שאם יזכירום ישראל בתפלת תעניתם - אינן חוזרות ריקם" (רש"י ר"ה יז, ב ד"ה ברית כרותה). וכן בפירושו לתורה כתב: "פסוק זה שאתה רואה אותי מעוטף וקורא י"ג מדות, ה"י מלמד את ישראל לעשות כן, ועל ידי שיזכירו לפני רחום וחנן - יהיו נעניין" (רש"י שמות לג, יט). ומשמע שדי בהזכרת י"ג מידות כדי שיהיו נעניין. (ומה שכתב רש"י "ה"י מלמד את ישראל לעשות כן", זה קאי על עטיפת הטלית, ולא על הי"ג מידות. וגם בגמרא י"ל שהכונה היא לזה). ועי' גם "בני יששכר" (מאמרי חודש אדר, מאמר ב', דרוש ו' ד"ה אבל).

15. ויש שפירשו את ענין אמירת י"ג מידות כך: כשאדם חוטא ולא נענש, נוצר מצב של חילול השם, כאילו אין הקב"ה יכול להעניש, ח"ו. ואע"פ שבשכלנו אנו מבינים שהקב"ה כל יכול ואין כאן מגבלה של יכולת, אך סוף סוף ההרגשים הרי מפגרים אחרי ההכרה השכלית, ובתפיסה הרגשית יש כאן מצב של חילול השם. הדרך לתיקון מצב זה היא, שיתרבה כבוד שמים כנגד מה שנתמעט ע"י החטא, וזאת באחד משני אופנים: א' להעניש את החוטא (עי' רש"י ויקרא י, ג ד"ה ועל פני כל העם אכבד), ב' להביא את החוטא להכרת רחמי ה', עד שייבין וירגיש שהעדר העונש לא בא מחמת אי יכולת ה' להענישו, כי אם מתוך אי רצון להרע לאהוביו. ע"י מדת י"ג מידות הרחמים מרגישים ישראל את מידת רחמי ית' ומשיבים אל לבם את היותו רחום וחנן וכו', וע"י כך מתהפך חילול השם במה שאין הקב"ה מענישם לקידוש שמו ית' כרחום וחנן. כמה נפלא לשונו של רבינו נסים גאון בדיבור הגדול שחיבר: "ולא יודע עוז רחמיק, אלא בהעבירך חטאת יראיך" (קידוש ונורא שמו" לרבי יצחק פינחס גולדווסר, מאמר ס"ד).

16. ובכלל, לא לכל הדעות "ה' ה'" הוא מ"ג המידות. (אמנם לדעת ר"ת (ר"ה יז, ב תוד"ה שלש עשרה מידות) והרא"ש (שם בפסקיו) י"ג מידות מתחילות בה' הראשון, ולדעת רס"ג (הובא באב"ע שמות לד, ו) ורבינו נסים גאון (בתוס' ר"ה שם) ההתחלה היא בה' השני, אבל לדעת האריז"ל (בסידורו ובעין החיים שער האותיות) והגר"א (בפירושו לשה"ש ד, יג) ההתחלה היא רק ב"א-ל" רחום וחנן, ולדעת ספר חסידים (סי' ר"ג) והמהר"ל (בנתיבות עולם, נתיב התשובה סוף פ"ו, ע"פ הזוהר) ההתחלה היא מ"רחום" וחנן].

17. ועי' בזוהר הקדוש, ד"ג מידות הרחמים מכוונות כנגד י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן (זוהר ח"ג רכח, א). [נעומק הענין בזה הוא, שהרי חטא העגל קלקל את גילוי התורה שבא במתן תורה. שבגלל חטא העגל נשתברו הלוחות, וזוהר התורה ונסתתרה במידת מה, ונוצר קושי להביין אותה. ולכן, כשנתכפר לישראל חטא העגל, ניתנו להן י"ג מידות הרחמים (כמבואר בפרשת כי תשא), שהן שורש ל"ג מידות שהתורה נדרשת בהן; שע"י העמל במידות אלו ניתן לגלות דיני התורה שכתובים בהסתר, שלא במפורש. וזהו תיקון מסויים לקלקול שנתהוה ע"י שכירת הלוחות, שע"י י"ג מידות אלו אפשר לחזור ולהומיא את התורה לגילוי]. ואמרו לפ"ז, דכשאדם לומד תורה במידת קל וחומר (הראשונה מ"ג מידות שהתורה נדרשת בהן), הוא מעורר את מידת הרחמים "א-ל" המכוונת כנגדה (שהיא הראשונה מ"ג מידות הרחמים לשיטת הרמב"ם, האריז"ל והגר"א) [ולכן כשהתפלל משה על מרים בלשון "א-ל נָא רָפָא נָא לָהּ" (במדבר יב, יג), השיב לו הקב"ה במידת קל וחומר - "וְאֶבְיָהּ יָרֵק יָרֵק פְּגָנֶיהָ וְכו' (שם, יד. ועי' רש"י שם)]. היינו, שילמד הקל וחומר, וע"י זה יעורר את מידת הרחמים "א-ל" שהתפלל בה לקב"ה (ואולי מכח זה התמעט ענשה של מרים מ"ד יום לו' ימים, דזה מכח כללי הקל וחומר, עי' רש"י שם); וכשלומד תורה במידת גזרה שוה (השניה ב"ג מידות שהתורה נדרשת בהן), הוא מעורר מידת "רחום" המכוונת נגדה (שהיא השניה ב"ג מידות הרחמים). וכן הלאה, עד מידה האחרונה, שהיא "שני כתובים המכחישים זה את זה" וכו', המכוונת כנגד מידת "ונקה - לא ינקה" [שהם שני כתובים המכחישים זה את זה, והגמרא מיישבת ביניהם (שבועות לט, א)]. הרי שע"י לימוד תורה שבעל פה, שיסודה ב"ג מידות שהתורה נדרשת בהן, אפשר לגרום שהקב"ה יתנהג עמו כ"ג מידות הרחמים שנמסרו לנו בתורה שבכתב.

ואמרו עוד ע"פ דברי זוהר הנ"ל, שמטעם זה, כאשר רצו בגמרא להזכיר דין שנאמר בתורה, אמרו "רחמנא אמר", משום שע"י לימוד והזכרת אותו הדין מעוררים את מידות הרחמים (עי' שפת אמת לר"ת תרס"ד ד"ה עיקר). וכן כשמבקשים בברכת אהבה רבה, "ותן בלבנו בינה להבין ולהשכיל, לשמוע ללמוד וללמד... את כל דברי תלמוד תורתך", אנו פונים אל ה' במידת הרחמים: "אבינו, האב הרחמן, המרחם, רחום עלינו, ותן בלבנו בינה להבין ולהשכיל" וכו'. כי לימוד התורה הוא המעורר את מידת הרחמים לפעול.

18. ובאמת גם לימוד התורה עצמו הוא חסד גדול מאד לעולם, כמבואר ב"נפש החיים" (שער ד' פ"ד), שבשעה שאדם עוסק בתורה, "גם העולמות והבריות כולם הם אז בחדוותא יתירתא, ונהירין מזיו האור העליון השופע עליהם ממקום שורש עליון של התורה... ואז משתלשל ונמשך שפעת אור וברכה ממקור שרשה העליון על כל העולמות, וגם הארץ האירה מכבודה ומתברכת, ומביא הרבה טובה ושפעת ברכה לעולם, ע"ש. ובקובץ מאמרים להג"ר אלחנן וסרמן זצ"ל (עמ' מ"ב) כתב, דמטעם זה מנה התנא בתחילת מס' פאה את מצנת תלמוד תורה יחד עם שאר מצוות שבין אדם לחברו (כיבוד אב ואם, וגמילות חסדים, והבאת שלום בין אדם לחבירו), כי "כל חיותם וקיומם של העולמות כולם הוא רק ע"י התורה הקדושה כשישראל עוסקין בה... ואילו היה העולם מקצהו ועד קצהו פנוי אף רגע אחד מעסק והתבוננות בתורה הקדושה, היו חוזרים כל העולמות לתהו ובהו" ("נפש החיים" שער א' פט"ז בהגה"ה), ונמצא דכל הלומד תורה יש לו חלק בקיום העולם, "ואין לך טוב ומטיב לבריות יותר מזה". ובאגרות החזו"א (ח"א סי' ס"ג) כתב: "ובימים האלו, המתחזק בלימוד התורה הוא עושה חסד עם כל ישראל, להוסיף זכות מגן ומחסה".

19. ומבואר בזוה"ק (ח"ג קלא, ב), ד"ג מידות שאמר מיכה הן י"ג מידות עילאין (וכן כתב הרמ"ק בתחילת "תומר דבורה", ש"ג מידות שבמיכה" הן י"ג מידות של רחמים על יונות), ו"ג מידות שאמר משה "אינן לתתא". ולכן ההבדל ביניהן. ומשמע עכ"פ שהן מקבילות זו לזו, אשה אל אחותה.

20. וטעם גירסא זו הוא, שהרי מצינו ש"עוון" הוא לשון מזיד, ו"פשע" משמעותו מַרְד, שהוא חמור מעון (יומא לו, ב). גם לשון "נושא" משמעו שהוא מרגיש ומתרעם על הדבר, אלא שבכל זאת הוא סובל אותו, ואילו "עובר" משמעו שאינו מרגיש בו כלל. ולפי זה יתפרש המאמר כך: "למי נושא עון - למי שעובר על פשע". כלומר, אם האדם יעבור וימחול ולא ירגיש כלל את העלבון, גם אם חברו פשע ומרד נגדו להכעיסו - אז יהיה שכרו, שגם הקב"ה יסבול ולא יעניש אותו, אם יעשה נגדו איזה עון של מזיד, ולא במרד. וזה קשה, שהרי נמצא לפ"ז שהקב"ה מודד לאדם זה במידה פחותה ממה שמדד אותו אדם לחברו. ולכן גורס הגר"א להפך: למי עובר על פשע - למי שנושא עון. היינו, דמי שהוא נושא וסובל את חברו שחטא וְעָנָה נגדו בלי מרד, שכרו יהיה, שגם אם יפול ח"ו ביד יצרו וימרוד פעם נגד ה', בכל זאת יעבור לו הקב"ה על פשעו לגמרי. כי מידת טובו ית' מרובה ממידת טובו של בשר ודם.

21. וכתב רבינו יונה, שזהו "פתח תקוה נכבד מאד" (שערי תשובה שער א' אות כ"ח).

22. כן הביאו השל"ה ("תולדות אדם", תחילת "שער הגדול") ו"נפש החיים" (שער א' פ"ז) ורבי צדוק הכהן מלובלין ("פוקד עקרים" אות ג') בשם המדרש. ולא נודע מקומו.